

Особливості виникнення та загальні характеристики тоталітарної правосвідомості

Проаналізовано соціально-економічні та правові передумови виникнення тоталітарної правосвідомості у СРСР. Визначено характерні риси тоталітарної правосвідомості. Досліджено вплив тоталітарного минулого на правосвідомість сучасного українського суспільства.

Ключові слова: *правосвідомість, тоталітарна правосвідомість, правовий нігілізм, патерналізм.*

Історія свідчить, що чим нижче рівень правосвідомості народу, тим простіше ним керувати, оскільки в цьому випадку людина буде не дуже вимогливою щодо надання їй прав та свобод. Феномен підкорення народу владі у тоталітарних країнах можна пояснити економічними, політико-ідеологічними, правовими, пропагандистськими чинниками, а також тою особливою правосвідомістю, що цілеспрямовано формувалася, наприклад, радянською системою правового виховання. Наша наукова розвідка буде присвячена дослідженню передумов виникнення та основних характеристик тоталітарної правосвідомості у СРСР й з'ясуванню її впливу на правові настанови сучасного українського соціуму.

Необхідно зазначити, що попри всі недоліки сучасних демократій, правосвідомість у таких суспільствах є більш динамічною, відкритою, "поінформованою", на відміну від авторитарних та тоталітарних країн. В той же час, тоталітарне минуле негативно впливає на правосвідомість українського народу у сьогоденні, спричиняє певні особливості у сприйнятті таких цінностей як право, свобода, справедливість, рівність та ін.

Як свідчить історія, тоталітарні пропагандистські машини, радянська зокрема, намагалися перетворити суспільство на керований натовп, зомбований певною ідеологією. Зауважимо, що особливий тип натовпу, зі своєрідними характеристиками правосвідомості вдалося сформувати у тоталітарних країнах,

свідомість (правосвідомість) людини була деформована хибними цінностями та настановами. Так, на думку російського вченого С. Кара-Мурзи, фашисти взявши владу у свої руки змогли перетворити розсудливий і прагматичний німецький народ на натовп, який підтримав авантюрні плани А. Гітлера щодо світової гегемонії [1,с.199].

За схожою схемою діяли і у Радянському Союзі за часів І. Сталіна. Народ перетворювали на натовп шляхом насильницької колективізації, штучного голоду та масових репресій. У суспільстві укорінилися елементи лицемірства, пристосовництва, виникла звичка жити за вказівкою зверху, набула поширення підозрілість та недовіра до людей, а також апатія й безініціативність щодо суспільних справ. Фактично це і є психологічні риси так званого контрольованого “тоталітарного натовпу”, котрий сприймає всі дії влади беззастережно, некритично.

Соціальну природу та особливості тоталітарної правосвідомості періоду сталінізму, на нашу думку, вдало проаналізував відомий російський вчений Е. Соловйов. Зокрема він зазначає, що масовою соціальною опорою сталінізму наприкінці 20-х років виявилася найбільш некваліфікована й нецивілізована, найбільш бідна й залежна від держави-роботодавця, найбільш принижена економічно та найбільш амбіційна в політичних відносинах категорія промислових робітників. Вищеозначений дослідник характеризує робочу свідомість та праворозуміння новоіндустріального пролетарія 30-х років ХХ сторіччя виходячи з трьох основних факторів, що визначали його становище на виробництві:

а) низька кваліфікація праці;

б) ставлення до держави-роботодавця, яка монополізувала можливості промислового використання всякої, у тому числі й некваліфікованої робочої сили;

в) тиск цієї ж держави на село, що є постійним постачальником некваліфікованої робочої сили [2,с.180].

Надлишок селян у СРСР кінця 20-х начала 30-х років ХХ сторіччя був трагічно штучним. Він не був результатом поступового, так би мовити, “природного” соціального розшарування села й виникнення ефективних фермерських господарств, що задовольняються невеликим числом працівників. Він виник як наслідок насильницького насадження колгоспів. Гнітюча маса селян не приймала цієї нової організації аграрного виробництва, брала участь у ній як би впівсили й всіма правдами й неправдами намагалася влаштуватися десь “поруч” з колгоспом. Аграрного перенаселення не було, але якби не безпаспортність (нова державно-адміністративна форма прикріплення до землі), селянство в найкоротший термін могло б наводнити міста й райони промислового будівництва. Мільйони сільських трудівників, що загинули під час голоду 1932-1933 років, – це свідчення не тільки дивовижної жорстокості сталінського режиму, але ще й варварської марнотратності відносно людських ресурсів, що він міг собі дозволити, Про неї ж говорить і маса розкуркулених, яких зсилали в згубні місця з нищівною економічною безглуздістю.

Отже, значна кількість тогочасних міських мешканців були вихідцями з села, що обумовлювало особливості їхньої правосвідомості. На думку О. Атоян, правосвідомість селян підіймалася до зневіри у праві влади та праві держави, звертаючись у роки війни до права сильного, кулачного права і права війни, селянство було воюючим громадянським суспільством у зародку, яке ще не знало права громадянського суспільства [3,с.32-33].

З попередніми розумами солідаризується дослідник Ю. Пивоваров, який зазначає, що одна з фундаментальних особливостей радянської урбанізації, яка багато в чому є визначальною щодо специфіки її розвитку у ХХ столітті – це сільський її характер [4,с.108].

Яким чином це повинне було впливати на спосіб існування новоіндустріального передпролетаря й на соціально-правові настанови, що формуються в нього? Власник некваліфікованої робочої сили включався у виробництво на засадах повної неправомочності. Він не міг торгуватися про умови застосування своєї праці, ні тим більше вимагати їхньої зміни. На його

долю залишалися лише прохання, що легітимізувалися крайньою тяжкістю матеріального становища. Споконвічна, об'єктивно задана неправомочність і стала першоджерелом багатопланового правового нігілізму, до якого повинні були схилитися (і яким на справді страждали) “новобранці індустріалізації”. Щоб зрозуміти діючі при цьому мотиваційні механізми, необхідно, насамперед, простежити, у якій послідовності могла розгортатися просительська, петиційна свідомість новоіндустріального предпролетарія. Перше петиційне домагання, що він повинен був пред'являти державі-роботодавцеві – це прохання про гарантії праці й прогонування, про збереження за ним самої можливості перебувати на промисловому будівництві, а не в юрбі безробітних або голодуючих на селі. Можна сказати, що, формулюючи це домагання як пріоритетне, новоіндустріальний предпролетарій виступав як спадкоємець “соціально безпритульного”, тимчасово люмпенського робітничого класу періоду розрухи. Але одночасно він заявляв про себе і як про найбільш щасливу (і в цьому розумінні привілейовану) верству “розкрест'яненого селянства”. Проста гарантія праці (тобто будь-якої і всякої, нехай самої не вигідної, промислової зайнятості) утворює базис, над яким надбудовуються всі інші петиційні домагання некваліфікованої робочої сили. Адже не кваліфікованість – це вкрай низький рівень самої індивідуальної здатності, реалізованої за допомогою праці, її, якщо завгодно, “нульова величина”. Тому, некваліфікований працівник зацікавлений у тому, щоб засоби існування діставалися йому незалежно від кінцевих результатів діяльності, у порядку благодійного відшкодування витрачених фізичних сил. Не кількість й якість праці, а ступінь продуктивного зношування самого працівника стає при цьому реальною мірою оплати [2,с.182].

На думку Е. Соловйова, що стосується більш високих робочих прав, то вони, за великим рахунком, взагалі знаходяться за межами петиційних домагань можливих для новоіндустріального предпролетарія. Вже законодавче унормування робочого дня повинне представлятися йому надмірно-щедрою милістю держави. Про права громадянсько-публіцистичні, такі, як можливість

використовувати друк для вираження робочих вимог, організувати демонстрації, мітинги, страйки, і говорити не доводиться. На нашу думку, такий стан справ пов'язаний саме з сільськими коренями нових пролетарів, які звикли користуватися мінімумом економічних прав і взагалі не мали культури відстоювання політичних прав, оскільки їхня правосвідомість мала патерналістський, петиційний характер.

Неодмінно передбачувана в них активна правочинність суперечить вихідному, об'єктивно заданому безправ'ю дискваліфікованої робочої сили й перетворює їх у недосяжну політико-юридичну розкіш. Украй ускладнене й включення в коло предпролетарської петиційної свідомості невідчужуваних особистих прав та свобод (совісті, слова, власності й та ін.). Цьому перешкоджають не тільки об'єктивні обставини, а й споконвічна деперсоналізованість некваліфікованого працівника. “Немає людей незамінних” – ця формула часто звучала в 30-ті роки ХХ сторіччя й була аксіомою сталінської кадрової політики. У застосуванні до будь-якого висококваліфікованого робітника, тим більше ініціативно-творчого працівника вона була неприпустимою. Але новоіндустріальний предпролетарій не мав ніяких підстав ремствувати на її довільність: він дійсно був абсолютно замінним виробником, на місце якого можна у всякий момент і без усякого збитку для справи поставити будь-яку іншу людину. Тому природно, що предпролетарські домагання повинні були мати анонімний характер і виключати мотив особистої забезпеченості й особистої незалежності. Оскільки ж, як неповторна індивідуальність, зі своєю, часом рідкісною, життєвою історією, зі своєю совістю, своєю думкою й досвідом, “новобранець індустріалізації” все ж таки не міг не визнавати значущості невідчужуваних особистих прав, оскільки отут повинне було спрацьовувати психологічне правило, помічене й викрите ще давньоримським байкарем: виноград недосяжний, а тому лис повідомляє, що він зелений (тобто незрілий, поганий, непридатний). І було потрібно зовсім невелике зусилля сталінських юристів, щоб у такий спосіб визначити це стихійне й захисне відторгнення права:

невідчужувані особисті права-свободи суть історично обмежені (“незрілі”) і буржуазні за своїм походженням (“погані”, “негідні”) права, які вкрай небезпечно приймати за невід’ємні завоювання людської цивілізації. Казуїстичні викладення, до яких прибігала юриспруденція сталінського часу, взагалі до подиву точно сполучаються з логікою предпролетарської петиційної правосвідомості. Всі буржуазно-демократичні правові надбання заносяться нею до розряду сумнівних і другосортних. “Справді пролетарським” оголошується право на працю з його гарантіями, що доповнює соціальне забезпечення (право на відпочинок, початкову освіту, медичне обслуговування та ін.).

Слушно зауважує з цього приводу один з авторів монографії “Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні” О. Данильян, що творці першої у світі тоталітарної, так званої “соціалістичної” держави спиралися у своїй діяльності виключно на “пролетарське право”, яке виправдовувало будь-які злочини в ім’я революційних ідей. При цьому вони практично не використовували поняття “право” в класичному його значенні, розуміючи під ним певне квазіправо – “революційне право”, призначене для реалізації завдань пролетарської революції і диктатури пролетаріату [5,с.178].

Необхідно зазначити, що саме у сталінський період йде активне перекодування вже наявної патерналістської правосвідомості більшості населення з релігійно-самодержавницьких настанов на комуністично-державницькі орієнтири [6]. Скажімо, особисті права-свободи й цивільно-публічні права визнаються соціалістичними лише остільки, оскільки вони надбудовуються над державною гарантією праці. Передбачається, що при необхідності (наявність і гострота якої визначаються державою) вони повинні взагалі поступатися на користь базисної можливості заробляти на життя працюю. При цьому зовсім втрачається розуміння того, що й історично, і логічно право на працю увінчує систему демократичних свобод, що воно є правом (а не просто формулою урядового милосердя) лише в тому випадку, якщо вже законодавчо забезпечено: з одного боку, можливість дійсно вільного

розпорядження робочою силою як одним з видів приватної власності, а з другого боку – можливість звільнення тих, хто зневажає вимогами, пропонованими до технологічної кваліфікації. Перетворення права на працю у свого роду соціально-юридичний абсолют скоує сучасне виробництво предпролетарським жахом перед нещастями позаіндустріального животіння (існування за межами державного промислового сектора) [2,с.184-186].

У цілому, можна сказати, що офіційна юриспруденція 30-х років ХХ сторіччя зводить предпролетарський нестаток у соціалістичну й комуністичну чесноту. Пріоритети й переваги споконвічно неправомочної соціальної верстви, приреченої на петиційне вираження своїх домагань, перетворюються у відмітні критерії “нового”, “історично вищого” права, що кидає виклик попередній демократичній традиції. Убогі нормативні подання, обумовлені жахливим становищем у виробництві самої нижчої й залежної категорії робітників, стають постулатом соціалістичної законодавчої практики. Тим самим вони не тільки літературно, не тільки ідеологічно, але й інституційно задаються всьому робітничому класу, всім трудящим. За допомогою сталінської пропагандистської машини у радянській суспільній правосвідомості утверджується думка про те, що держава завжди права, а претензії на розширення особистих прав є проявом егоїзму та соціальної безвідповідальності. Фактично, у 20-30-х роках ХХ сторіччя у СРСР відбувається масштабна міфологізація суспільної свідомості (правосвідомості зокрема). В цей час активно міфологізується історія, революційні події 1917 року, громадянська війна, створюється культ особистості Сталіна, якого ЗМІ позиціонують як непогрішимого та найсправедливішого керівника.

Вочевидь, справедливо зазначає С. Топалова, що викладення історії завжди є не лише політизованим, але й міфологізованим. Різниця лише в сюжетних лініях міфологізації. Наочну ілюстрацію цього отримаємо, порівнюючи інтерпретацію в підручниках з історії часів СРСР та в сучасних українських, наприклад, діяльності і самої постаті Б. Хмельницького, І. Сталіна, ОУН-УПА та ін. Відповідно, і свідомість (правосвідомість) представників

різних поколінь перенасичена тими чи іншими міфами, залежно від того яку саме “історію” вони вивчали [7,с.162]. Нажаль, міфотворчість має місце і в сучасному вітчизняному соціумі, яка є технологією впливу на свідомість (правосвідомість) українських громадян.

Разом з тим, не можна заперечувати, що технічна реконструкція 30-х років ХХ сторіччя вимагала навчання робітників і підвищення їхньої кваліфікації. Передвоєнне промислове виробництво різуче відрізнялося від промислового виробництва “відлікового” 1913 року різноманіттям нових, найчастіше складних робітничих спеціальностей. В той же час, протягом усього реконструктивного періоду, оскільки це був період будівельних перегонів, зберігався масовий попит на “чорну” робочу силу. Тому не кваліфікованість набула стійкого, “хронічного” характеру. Чимала частина “новобранців індустріалізації” вела спосіб життя будівельних кочівників. Їхня виробнича діяльність організовувалася за нормами трудової армії, що перекидається з об’єкта на об’єкт, як з рубежу на рубіж, їхній побут був, по суті, бівуачним побутом. Це не могло не позначатися на характері соціальних очікувань і на способі переживання соціального часу. Виникало відчуття принципової умовності сьогодення: новоіндустріальний предпролетарій як би постійно відчував себе на вокзалі, чекаючи поїзда, що відбуває до майбутнього – до нового, а потім до останнього, переможного рубежу. Пропагандистсько-ідеологічна машина налаштовувала правосвідомість людини не на заможне сьогодення, а на “світле майбутнє”, що не сприяло усвідомленню громадянином своїх прав у повному обсязі, а звужувало його праворозуміння лише до соціально-економічних гарантій.

Можна погодитись з думкою відомою дослідниці тоталітаризму Х. Арендт, яка стверджує, що при цьому політичному режимі спочатку відбувається руйнацій правосвідомості особистості – людина засвоює, що покарання має наставати не за те, що вона робить, а за те ким вона вважається іншими; потім руйнується моральна свідомість особистості – людина перестає відчувати межу між добром і злом. І, нарешті, від тортур і голоду руйнується її фізичне тіло

[8,с.41]. Таким чином, завдяки діяльності тоталітарної влади правосвідомість деформується, набуваючи тих рис, що вигідні діючому політичному режиму.

Підводячи підсумки зазначимо, що правосвідомість “тоталітарного натовпу,” до якого можна віднести найбільш неосвічені, некваліфіковані соціальні верстви 20-30 років ХХ сторіччя у Радянському Союзі, стала підґрунтям для формування суспільної тоталітарної правосвідомості в цілому, яка мала наступні характеристики:

- низький рівень правових знань та правових очікувань;
- правове “самообмеження”: готовність і спроможність користуватися лише частиною проголошених прав, перш за все трудовими правами, нехтуючи при цьому загальними природними правами і свободами людини;
- петинційність та патерналізм: беззастережна підтримка всіх дій держави та не відстоювання, а прохання надати певні права, перш за все, право на працю;
- спрямованість свідомості у “світле майбутнє” та нехтування сьогоденням;
- підтримка та морально-правове виправдання репресивних дій держави щодо “ворогів народу”;
- правовий нігілізм та правовий інфантилізм;
- підміна правових, моральних норм класовою доцільністю;
- ототожнення закону та права;
- розуміння права як караючої сили пролетарської держави. [9,с.166-167].

Як бачимо, тоталітарна правосвідомість має патерналістський характер, є не активістською за змістом і сконцентрована на обов’язках громадянина перед державою. На жаль, деякі з перерахованих вище рис правосвідомості у різноманітних модифікаціях існують у сучасному українському суспільстві. Зокрема мова йде про такі риси: низький рівень правових знань та правових очікувань, правове “самообмеження” – готовність і спроможність користуватися лише частиною проголошених прав, правовий нігілізм та правовий інфантилізм.

Виходячи з вищенаведеного зазначимо, що правосвідомість сучасного українського суспільства містить явні або завуальовані риси та стереотипи, які залишились у спадок від тоталітарного минулого. Вони впливають на загальний рівень правосвідомості та правової культури українських громадян, а їх “викоренення” є складним, поступовим процесом, який обумовлений не тільки індивідуальним розвитком окремих громадян, а й утвердженням демократичних, правових норм та цінностей у сучасній Україні.

Список використаних джерел

1. Кара-Мурза С. Г/. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. — М. : Алгоритм, 2000. — 688 с.
2. Соловьев Э. Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права / Э. Ю. Соловьев // Квинтэссенция : филос. альм. / сост. В. И. Мудрагей, В. И. Усанов. — М., 1990. — 447 с.
3. Атоян О. Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917-1919 годов: Монография / МВД Украины, Луган. акад. внутр. дел.; [Отв. ред. Б. Г. Розовский]. — Луганск: РИО ЛАВД, 2003. — 512 с.
4. Пивоваров Ю. Л. Урбанизация России в XX веке: представление и реальность / Ю. Л. Пивоваров // Общественные науки и современность. — 2001. — № 6. — С. 101—113.
5. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: Монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. — Х. : Право, 2009. — 358 с.
6. Лозниця С. Маніпуляція свідомістю: історико-культурні засади / С. Лозниця // Філософська думка. — 2008. — № 1. — С. 142—155.
7. Топалова С. О. Історичні чинники впливу на політичну культуру сучасного українського суспільства / С. О. Топалова // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія “Питання політології”. — 2010. — № 912. — С. 158—164.
8. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. — М. : Центрком, 1998. — 672 с.

9. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства : генеза та сучасність : моногр. / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Право, 2008. — 288 с.

Калиновский Ю. Ю. Особенности возникновения и общие характеристики тоталитарного правосознания

Проанализированы социально-экономические предпосылки возникновения тоталитарного правосознания в СССР. Определены характерные черты тоталитарного правосознания. Исследовано влияние тоталитарного прошлого на правосознание современного украинского общества.

Ключевые слова: правосознание, тоталитарное правосознание, правовой нигилизм, патернализм.

Kalinovski Y. Y. The features of origin and general descriptions of totalitarian of legal consciouness

Analysed social-economic pre-conditions of origin of totalitarian legal consciouness in the USSR. Certain the main features of totalitarian legal consciouness. Investigated the influence of totalitarian past on legal consciouness of modern Ukrainian society.

Key words: legal consciouness, totalitarian legal consciouness, legal nihilizm, paternalizm.